

שם העבודה: תכונות הסביבה העירונית הבנויה והיבדלות בין יהודים וערבים

בערים מעורבות בישראל

מוגש על ידי: רן גולדבלט

תקציר

מטרת עבודה זו לבחון את הקשר שבין התכונות המורפולוגיות, הפיזיות והתפקודיות של הסביבה העירונית הבנויה לבין תפוסת המגורים של האוכלוסייה הערבית והיהודית בחמש מן הערים המעורבות (הוותיקות) בישראל: עכו, רמלה, לוד, חיפה ויפו (תל-אביב). כמו כן, שמה לה העבודה כמטרה לברר כיצד יחסי גומלין אלה מתווכים על ידי התפיסה הסובייקטיבית של סביבת המגורים ומרחבי הפעילות התפקודיים והחברתיים של תושבי העיר המעורבת וכיצד אלה קשורים ליחסי סובלנות וקבלת ה'אחר'.

• מתודולוגיה

חלקה הראשון של העבודה מוקדש לניתוח כמותי-מרחבי של מאפייני הסביבה העירונית הבנויה ולבחינה של מאפיינים אלה ביחס לתפוסת המגורים של האוכלוסייה היהודית והערבית והתפתחות הדגם חברתי-אתני הנוכחי בחמש הערים המעורבות בישראל. מאפייני הסביבה העירונית הבנויה נבחנים בשני ממדים: (1) מבנה רשת הדרכים העירונית ומדדי הנגישות שלה (תוך שימוש במתודולוגיית "תחביר המרחב" (*Space Syntax*)) ו- (2) סוג ותפוסת שימושי הקרקע. הניתוח התבסס על שיטות כמותיות מתקדמות לחישוב נגישות פיזית וויזואלית ובהסתמך על ניתוח סטטיסטי.

חלקה השני של העבודה מוקדש לבחינת הממד הסובייקטיבי-תפיסתי, בהדגמה על המקרה של יפו. בחלק זה נבחן האופן בו הסביבה הבנויה קשורה לתפיסה הסובייקטיבית של סביבת המגורים, למרחבי הפעילות היומיומיים של תושביה ולאופן בו התכונות המרחביות והחברתיות קשורות לתחושות של סובלנות וקבלת ה'אחר'. ראיונות עומק בשילוב עם סימון (גבולות סביבת המגורים ומסלולי פעילות) על גבי מפות, משמשים ככלי מחקר איכותניים לבחינת היבטים אלה.

• שאלות המחקר

ארבע שאלות מחקר ביחס לערים המעורבות עומדות במוקד העבודה :

1. מהי השפעת תכונות רשת הדרכים העירונית על התפתחות דגם המגורים של האוכלוסייה הערבית והיהודית ועל תפרוסת המגורים היהודית-ערבית בכללותה בערים המעורבות?

2. מהו הקשר בין תפרוסת וסוג שימושי הקרקע לבין תפרוסת המגורים היהודית-ערבית, הן בשכונות המעורבות והן בשכונות ההומוגניות, בערים המעורבות?

3. מהו הקשר בין תכונות הסביבה העירונית הבנויה ותפרוסת המגורים היהודית והערבית לבין התפיסה הסובייקטיבית של סביבת המגורים?

4. מהם יחסי הגומלין בין תכונות הסביבה העירונית הבנויה, תפרוסת המגורים היהודית והערבית, מרחבי הפעילות של התושבים והתפיסה הסובייקטיבית של סביבת המגורים, לבין יחסי הסובלנות בין יהודים וערבים בעיר המעורבת?

• ממצאים עיקריים:

באמצעות בחינת השערות המחקר יוצגו להלן ממצאי המחקר העיקריים.

I. השערת המחקר הראשונה: תפרוסת המגורים של האוכלוסייה היהודית והערבית קשורה למדדי הנגישות של רשת הרחובות בערים המעורבות ולהתפתחות דגם תפרוסת המגורים של האוכלוסייה הערבית בהן.

הממצאים העלו, כי המבנה הטופולוגי של רשת הרחובות העירונית, ובייחוד תכונות הנגישות של הרחובות ו'המרחק הטופולוגי' בין שכונות מגורים, קשורים לעיצוב תפרוסת המגורים של האוכלוסייה הערבית והיהודית בערים המעורבות. ישנה הלימה סטטיסטית בין שונות בתכונות הנגישות של רשת הרחובות לבין שונות בהרכבה האתני של האוכלוסייה; אזורי מגורים המאופיינים בערכי נגישות שונים נוטים גם להיות שונים בהרכב האתני שלהם. הבדלים בתכונות הנגישות נובעים משתי תכונות מרחביות: 'אי-רציפות' ברשת הרחובות ו'אי-התאמה' מורפולוגית ברשת, היוצרים מצבים של "נתק" או פרגמנטציה ברשת הרחובות. במקרים רבים אי-הרציפות מועצמת כתוצאה ממחיצות מרחביות שונות (כמו כבישים או מסילות ברזל, שטחים פתוחים, שטחים ציבוריים בנויים וחומות או מכשולים מלאכותיים) המפרידות בין שכונות מגורים. מלבד

זאת, תכונות הנגישות המרחבית ורציפותה של רשת הרחובות נמצאו קשורים לעיצוב תפוסת המגורים של האוכלוסייה הערבית בערים המעורבות, כפי שזו באה לידי ביטוי בכיוון ובקצב התפשטות האוכלוסייה הערבית מהשכונות הערביות ההיסטוריות אל האזורים הפריפריאליים העירוניים; בתקופה הנחקרת (1983-2008) התפשטה האוכלוסייה הערבית מהשכונות הערביות ההיסטוריות לכיוון אותם אזורים הדורשים פחות "צעדים" טופולוגיים (פחות פניות במסלול המחבר בין שני רחובות) בכדי להגיע אליהם (כלומר, לכיוון האזורים הקרובים ויזואלית).

בעוד שבאופן מסורתי ההתייחסות להיבדלות במגורים היא בעיקר בהקשר למרחק המוחלט המטרי (בדרך כלל המרחק האווירי), מחקר זה מצביע על משמעותו של המרחק הוויזואליטופולוגי של רשת הדרכים העירונית בהבנת ההתפשטות המרחבית של קבוצות אוכלוסייה בעיר.

II. השערת המחקר השנייה: תפוסת המגורים של האוכלוסייה הערבית בערים המעורבות מושפעת מסוג שימושי הקרקע העירוניים ומפריסתם המרחבית ומהמשמעויות הסימבוליות והפונקציונאליות המיוחסות לשימושי קרקע אלה על ידי האוכלוסייה.

שני סוגים של שימושי קרקע נמצאו קשורים באופן מובהק לתפוסת המגורים של האוכלוסייה הערבית בערים המעורבות: מוסדות דת מוסלמים ונוצרים ומוסדות מסחר. לעומת זאת, האזורים המעורבים בערים אלה מאופיינים באחוז גבוה של שירותים ציבוריים, של שימושי קרקע מסחריים ושל מוסדות תרבות וספורט. משמעות ממצא זה כפולה: מלבד היותם של שימושי קרקע אלה מקומות מפגש פוטנציאליים בין יהודים וערבים, נראה כי המגורים בשכונה המעורבת מקנים לאוכלוסייה הערבית יתרון יחסי מעצם העובדה שהם יכולים "ליהנות" מהיצע השירותים המסופקים לאוכלוסיית הרוב, או לאוכלוסייה החזקה- שירותים המסופקים במידה מועטה יותר בשכונות הערביות. בניגוד להשערת המחקר, קיומם של מוסדות דת מוסלמים ונוצרים לא נמצא קשור מבחינה סטטיסטית לקצב כניסת האוכלוסייה הערבית לאזורי מגורים שונים בין השנים 1983 ל- 2008, עובדה המרמזת על חשיבותם הפחותה של מוסדות דת בבחירה של מקום מגורים. לעומת זאת, אזורים אליהם נכנסה אוכלוסייה יהודית מאופיינים באחוז גבוה של מוסדות מסחר ושימושי קרקע פונקציונאליים וציבוריים (כמו מוסדות תרבות וספורט ושירותים ציבוריים) לעומת האזורים אליהם נכנסה אוכלוסייה ערבית בתקופה זו, המאופיינים בשיעור נמוך של שימושי קרקע אלה.

III. השערת המחקר השלישית: קיים קשר בין תכונות הסביבה הבנויה לבין ה"סביבה הנתפסת" וזו גם מושפעת מהמבנה החברתי העירוני (למשל היותה של השכונה הומוגנית או מעורבת) וממשתנים אישיים וחברתיים אחרים. כן, שוער כי קיים קשר בין תכונות אלה לבין תחושות של סובלנות וקבלת ה'אחר'.

הממצאים העלו שונות בין המרואיניים בארבע קבוצות המחקר (היינו, יהודים המתגוררים בשכונות יהודיות, ערבים המתגוררים בשכונות ערביות, ויהודים וערבים המתגוררים בשכונה המעורבת) בסביבת המגורים הנתפסת. שונות זו באה לידי ביטוי הן בתצורת סביבת המגורים הנתפסת והן בשטחה ומוסברת בתכונות המרחביות של שכונות המגורים שנחקרו, בשימושי הקרקע בהן ובתכונות הדמוגרפיות של האוכלוסייה, וכן במרחבי הפעילות היומיומיים בעיר. דגם הסביבה הנתפסת השכיח ביותר הוא דגם העוקב אחר הרחובות העירוניים, עובדה המעידה על משמעות רשת הרחובות בארגון ובהגדרת הסביבה הסובייקטיבית. כאמור, נמצאה שונות בין תושבי השכונות ההומוגניות והשכונה המעורבת בגבולות התפיסתיים; לדוגמא, על אף היותו של רחוב יפת גבול מרחבי-פיזי עבור כלל אוכלוסיית המחקר, משמש הרחוב כגבול תפיסתי בעיקר את תושבי השכונות ההומוגניות (היהודיות והערביות). עובדה זו פורשה בקשר שבין ה'מרחק הפיזי', ה'מרחק החברתי' ו-ה'מרחק התפיסתי'. בו בזמן, סביבת המגורים הנתפסת משקפת גם תחושות של חוסר ביטחון או איום (למשל, של תושבי השכונות היהודיות), מחד, ותחושות של ביטחון, זהות עירונית ולאומית ולכידות חברתית (למשל של התושבים הערבים), מאידך, הבאות לידי ביטוי בגודל סביבת המגורים הנתפסת. כמו כן נמצא, כי עבור התושבים היהודים בשכונה המעורבת מהווה המרחב העירוני בבחינת "מרחב תפקודי" המשמש לפעילויות התפקודיות היומיומיות, בעוד שעבור התושבים הערבים הוא מהווה "מרחב סימבולי", המאפשר להם להגדיר את זהותם (האישית והלאומית).

באשר ליחסי הסובלנות בין התושבים היהודים והערבים, מהתוצאות עלתה שונות בין המרואיניים בארבע קבוצות המחקר. תושבי השכונות היהודיות נמצאו כפחות סובלניים מבין ארבע קבוצות המחקר, עובדה שהוסברה במאפיינים הדמוגרפים של התושבים, במבנה החברתי של השכונות (היותן מאופיינות ברוב יהודי) ובמבנה הפיזי של השכונות הנתפס כסגור וכמנותק מהעיר כולה. מלבד העדר רצון לאינטראקציה עם האוכלוסייה הערבית וקיום אינטראקציה מינימלית בפועל, ניכרת תחושה של איום ושל חוסר ביטחון אישי וכן חשש מפני מה שנתפס כשינוי במבנה החברתי של השכונה ושל העיר בשנים האחרונות. לעומת זאת, התושבים הערבים

מפגינים תחושות חיוביות וקבלה מלאה של האוכלוסייה היהודית בעיר וניכר כי ישנו רצון להימנע מקטגוריזציה אתנית בשגרת החיים היומיומית. כמו כן, ככלל, הרצון לאינטראקציה וקשרים משמעותיים בפועל מאפיינים יותר את התושבים הערבים בעיר מאשר את התושבים היהודים.

IV. השערת המחקר הרביעית: תכונות הסביבה הבנויה והמבנה החברתי קשורים למרחבי הפעילות ולמפגשים בין יהודים וערבים.

התכונות המרחביות של העיר ושל רשת הרחובות נמצאו קשורות למרחבי הפעילות של התושבים. הרחובות האינטגרטיביים בעיר מהווים צירי תנועה רגלית משמעותיים. אולם במקביל, גם הזהות העירונית והלאומית של העיר, כפי שנחות על ידי המרואיינים, קשורה אף היא למרחב הפעילות היומיומי ולבחירה באילו מקומות לשהות או לנוע; תפיסת הנוחות והביטחון של מקומות שונים בעיר, הקשורה גם לזהותם, משפיעה על המקומות בהם שוהים התושבים ועל המסלולים בהם נעים. כמו כן, מרחבי הפעילות של תושבי העיר משפיעים (או מושפעים) מסביבת המגורים הנתפסת, תוך קיום יחסי גומלין מתמידים בין המרחב התפקודי והמרחב הנתפס. הדבר בא לידי ביטוי בקורלציה בין גודל סביבת המגורים הנתפסת לגודל מרחב הפעילות הרגלי. מלבד זאת, מרחבי הפעילות גם קשורים למקומות המפגש בין יהודים וערבים. מרחבי הפעילות המשותפים ליהודים ולערבים אינם רבים, ומאפיינים בעיקר את השכונה המעורבת. לעומת זאת, בשכונות ההומוגניות מעטים מסלולי ההליכה ומרחבי הפעילות המשותפים. כמו כן, בעוד שהשכונה המעורבת מספקת יותר הזדמנויות למפגש ולמגע (אף אם מגע 'פאסיבי') בין יהודים ולערבים – העשויים להיות בעלי השפעה חיובית על צמצום פערים תרבותיים ואתניים, משמעות המגע היא כי גם ההזדמנויות לחיכוך והצורך "להתמודד" עם התרבות ה"אחרת", השונה, רבות יותר. מלבד זאת, בולטת התייחסותם של כלל המרואיינים לתהליכי הג'נטריפיקציה בעיר. בעיקר, בולטת תחושת האיום של המרואיינים הערבים מפני שינוי בזהות הערבית (החברתית והמרחבית-פיזית) של העיר. מצד שני, ניכרת גם תחושה של איום על ידי תושבי השכונות היהודיות החוששים אף הם מהשינוי הנחוה בזהות היהודית של העיר.

לסיכום, ממצאי המחקר מעידים על יחסי גומלין בין המרחב הפיזי, תפוסת המגורים, מרחבי הפעילות והתפיסה הסובייקטיבית של העיר. הסביבה הבנויה, ובכלל זה רשת הדרכים ושימושי הקרקע, קשורים לתפוסת המגורים של האוכלוסייה הערבית ולמרחב הפעילות היומיומית שלהם בעיר. היבטים אלה גם קשורים לתפיסה הסובייקטיבית של העיר ולתחושות של סובלנות וקבלת ה'אחר', המשפיעות אף הן, בתורן, על תפוסת המגורים של היהודים והערבים בעיר, זאת

בשילוב עם חסמים (כלכליים, חברתיים ולאומיים) המהווים חלק בלתי נפרד מהבנת הדינמיקה החברתית בעיר.

מלבד הבנה מעמיקה אודות הקשר שבין המבנה הפיזי של העיר לתפרוסת המגורים של האוכלוסייה ואודות יחסי הגומלין שבין אלה למרחבי הפעילות והסביבה ה"נחוות", יוכלו ממצאי המחקר לשפוך אור על האופן בו תכנון פיזי של ערים, המתייחס בין היתר לנגישות הפיזית בין שכונות המגורים, עשוי להשפיע על מצבי היבדלות מרחבית בכלל והיבדלות במגורים, בפרט. כמו כן, המתודולוגיה המשמשת את המחקר, לרבות שימוש בשיטות מחקר מרחביות חדשות יחסית (כמו "תחביר המרחב"), עשויה להוות כלי עתידי יעיל לניתוח ולהבנת מקומה של הסביבה הבנויה בהיבדלות מרחבית בעיר.